

Andrzej Wałkowski¹

**LUBIAŃSKIE RĘKOPISY MUZYCZNE Z XIII WIEKU
NA TLE BADAŃ NAD SKRYPTORIAMI CYSTERSÓW.
NUTACJA DIASTEMATYCZNA**

Prezentowany tekst nawiązuje do badań nad biblioteką i skryptorium klasztoru lubiąskiego w XIII wieku, które prowadzili Konstanty Klemens Jażdżewski² i Andrzej Wałkowski³. Tekst obejmuje jedynie część spuścizny muzycznej powstałej w tym okresie, w Lubiążu. Dotyczy on tylko tych rękopisów, które posiadają nutację diastematyczną⁴. Rękopisy z tą nutacją przeważają nad kodeksami z nutacją cheironomiczną, co wynika zapewne z jej popularności w XIII wieku i przyjęcia przez cystersów rozwiązań muzycznych użytkowanych w katedrze w Metz⁵.

Z racji tytułu artykułu należy przedstawić problem na szerokim tle badań cysterskich skryptoriów. W tym układzie zostanie omówiona wybrana literatura naukowa poruszającą związane z nimi profile tematyczne. Pierwszy z nich dotyczy dokumentów. Drugi odnosi się do kodeksów i zbiorów bibliotecznych. Trzeci natomiast wiąże się z rękopisami muzycznymi. Po ich prezentacji należy przedstawić pojęcie „skryptorium” – jego definicję na podstawie dotychczasowego dorobku. W dalszej części nastąpi prezentacja wybranych, lubiąskich rękopisów muzycznych z XIII stulecia pod kątem analizy paleograficznej polegającej na identyfikacji rąk, określeniu kanonu pisma oraz datacji.

¹ Katedra Bibliotekoznawstwa i Informatyki Naukowej, Uniwersytet Łódzki.

² K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163-1642)*, Wrocław 1992.

³ A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, Zielona Góra – Wrocław 1996.

⁴ Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (dalej cyt. BUWr.), Oddział Rękopisów (dalej cyt. OR), sygn. I F 399, I F 403, I F 414, I F 415, I F 418 (tylko fragment fol. 70^{r-v}), I Q 178, I F 402, I F 411, I F 412, I F 401.

⁵ Por. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2002, s. 461; T. Maciejewski, *Kultura muzyczna cystersów w Polsce od średniowiecza po barok*, „Nasza Przyszłość” 1994, t. 83, s. 505.

Jednocześnie uchylono się od analizy muzykologicznej i artystycznej utworów zawartych w badanych kodeksach. Autor nie jest specjalistą w zakresie muzyki, stąd takie zawężenie celów niniejszego opracowania.

Omówienie dorobku badawczego zostanie ograniczone tylko do wybranych pozycji. Pełna prezentacja stanu badań nad skryptoriami polskich cystersów do końca XX wieku została przedstawiona przez Józefa Dobosza⁶. Tutaj rozważania dotyczą trzech tematycznych profili – dokumentów, kodeksów oraz rękopiśmiennych muzykaliów.

Przedstawiając dorobek literatury naukowej odnoszący się do dokumentów nie można pominąć pozycji, która co prawda samego zakonu cystersów nie dotyczy, ale zawiera niezwykle ważny pogląd wykorzystywany w badaniach nad ich skryptoriami. Chodzi o opracowanie Andrzeja Koterwy, który dowiódł, że wzrost aktywności ekonomicznej opactwa determinował zwiększanie się aktywności dyplomatycznej jego skryptorium⁷. Największe jednak zasługi położył Kazimierz Bobowski. Badacz ten zaznaczył, że „zasady i warunki pracy skryptoriów regulowały przepisy statutów kapituły generalnej”⁸. Wspomniany Autor poświęcił się cystersom na Pomorzu Zachodnim badając skryptorium dokumentowe klasztoru w Dargunie⁹, cysterek szczecińskich¹⁰, wpływy cysterskie na kancelarię książąt zachodniopomorskich¹¹, a także skryptorium w meklemburskim Doberanie¹². Szeroko uzasadnił potrzebę badań nad skryp-

⁶ J. Dobosz, *Badania nad dokumentami i skryptoriami polskich cystersów*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1, Poznań 1999, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, s. 137-150.

⁷ A. Koterwa, *Działalność dyplomatyczna klasztornego skryptorium w Tyńcu. Ze studiów nad dokumentem średniowiecznym w Polsce*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1984, nr 683, Historia 42, s. 151.

⁸ K. Bobowski, *Domy cysterskie w Dargunie i Eldenie (oddziaływania gospodarcze i kulturalne)*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987, s. 220.

⁹ Tenże, *Skryptorium dokumentowe klasztoru cystersów w Dargunie do końca XIII wieku*, Wrocław 1991.

¹⁰ Tenże, *Aktywność skryptorium dokumentowego klasztoru cysterek w Szczecinie do końca XIII wieku (w zakresie „ars dictandi” i „ars scribendi”)*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1991, t. 6 (35), z. 2, s. 9-19.

¹¹ Tenże, *Ze studiów nad zagadnieniem roli trzech klasztorów niemieckich w przygotowaniu praktyki kancelaryjnej na dworach książąt zachodniopomorskich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1991, nr 1163, Historia 82, s. 67-91.

¹² Tenże, *„Ars dictandi” w skryptorium opactwa cystersów w meklemburskim Doberanie do końca XIII wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1992, nr 1386, Historia 101, s. 99-109.

toriami i dokumentem cysterskim¹³. Osiągnięcia Kazimierza Bobowskiego twórczo rozwinął inny, znakomity badacz tej problematyki – Zbigniew Domżał zajmując się klasztorem eldeńskim¹⁴, czy w Bukowie Pomorskim¹⁵. Nie można zapomnieć o Marku Golemskim, który poruszył problem dokumentów fundacyjnych opactwa pelplińskiego¹⁶. Zagadnieniem fałszowania dokumentów przez cystersów zajmował się m. in. Konstanty Jażdżewski starając się ująć ten problem w kontekście poglądów średniowiecza na kwestię autentyczności i fałszerstwa¹⁷. Natomiast urzędnikami skryptoriów klasztornych interesował się Rościśław Żerelik¹⁸. Kwestią poziomu i czasem aktywności kancelaryjnej zajęła się Maria Bielińska. Jej zdaniem najlepiej, zwłaszcza pod kątem działalności kancelaryjnej były zorganizowane skryptoria cystersów. Posiadały je wszystkie opactwa (Jędrzejów, Sulejów, Lubiąż, Łekno, Paradyż i inne z ich filiami). Cysterskie skryptoria były czymś w rodzaju małych, kancelaryjnych organizmów. Miały specjalnie wyznaczonych funkcjonariuszy do prac pisarskich. W XII i pierwszej połowie XIII stulecia klasztory były głównymi twórcami otrzymywanych od donatorów przywilejów. W pierwszej połowie XIII wieku, kiedy opactwa otrzymywały dużo nadań, sporządzano w nich dokumenty niezależnie, czy donacje pochodziły od książąt, biskupów, ewentualnie innych darczyńców. Od czasu usamodzielnienia się kancelarii książęcych skryptoria zakonne zrezygnowały z szerszej działalności typu kancelaryjnego. Ograniczyły się do wewnętrznej dokumentacji i pracy literacko-liturgicznej.

¹³ Tenże, *O potrzebie badań nad skryptoriami dokumentowymi cystersów na ziemiach polskich w okresie średniowiecza. Stan i propozycje metod badawczych*, w: *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992, s. 55-62.

¹⁴ Z. Domżał, *Z badań nad skryptorium klasztoru cystersów w Eldenie do końca XIII wieku*, „Echa Przeszłości” 2006, t. 7, s. 17-23; tenże, *Das Skriptorium des Zisterzienserklosters bis zum Ende 13. Jahrhunderts (Eldena in Deutschland)*, Łódź 2007.

¹⁵ Tenże, *Skryptorium dokumentowe klasztoru cystersów w Bukowie Pomorskim koło Koszalina do końca XIII wieku*, w: *Biblioteki i skryptoria cysterskie na Pomorzu. Pelplin 23-28 maja 2008*, red. A. Słyszewska, ks. A. Nadolny, A. Wałkowski, Pelplin 2010, s. 157-160.

¹⁶ M. Golemski, *Dokumenty fundacyjne opactwa pelplińskiego. Konteksty dyplomatyczne i pragmatyczne*, w: *tamże*, s. 161-169.

¹⁷ K. Jażdżewski, *Poglądy średniowiecza na fałszowanie dokumentów (w związku z czterema fałszyfikatami przywileju fundacyjnego dla cystersów w Lubiążu z 1175 roku)*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1978, R. 33, seria A, s. 66-71.

¹⁸ R. Żerelik, *Urzędnicy skryptoriów klasztornych na Śląsku do końca pierwszej połowy XIV wieku. Ze studiów nad działalnością dyplomatyczną klasztorów śląskich*, „Sobótka” 1989, R. 44, z. 4, s. 557-570.

W latach 70. XIII wieku dokumenty klasztornych odbiorców były rzadkie w książęcych kancelariach¹⁹. Zdaniem Marii Bielińskiej dyktat i dukt cystersów są dobrze widoczne w dokumentach różnych wystawców na rzecz ich klasztorów. Widać przy tym dziedziczenie formularza i pisma poprzez filiacje poszczególnych opactw. Jednolitość w tym zakresie zalecała Kapituła Generalna zakonu. Cystersi mieli najbardziej zrutyinizowany system kancelaryjny i jednolity formularz. Inwokacja werbalna typowa: *In nomine sancte et individue Trinitaris amen*. Arengi były głównie memoratywne, ale bardzo rozbudowane. Formułka dewocyjna: *divina miseratione*, ewentualnie *divina favente clementia*. Narracja, dyspozycja i korroboracja były niezbyt precyzyjne, ale stylistycznie rozwinięte – aspekt prawny ustępował miejsca pierwiastkom literackim, filozoficznym i religijnym. W dacie rok często określano jako *Acta sunt hec anno gratie*. Struktura datacji: rok, dzień, miejsce. Utrzymywanie wewnętrznej spójności przez ten zakon (coroczne zjazdy opatów w Cîteaux) pozwalało przenosić wzorce kancelaryjne z klasztoru do klasztoru²⁰. Podobny pogląd sformułował w XIX wieku Otto Posse, według którego klasztor filialny dziedziczył po klasztorze macierzystym wygląd pisma²¹. Wpływami skryptoriów klasztorów macierzystych na opactwa filialne zajmował się Andrzej Wałkowski²². Autor ten dokonał monograficznych opracowań skryptoriów klasztorów cysterskich filiacji portyjskiej do końca XIII wieku²³. Wspomniany badacz nie uchylił się od próby oceny ich poziomu pod kątem działalności kancelaryjnej²⁴.

¹⁹ M. Bielińska, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971, s. 275-277.

²⁰ *Tamże*, s. 277-288.

²¹ O. Posse, *Die Lehre von den Privaturkunden*, Leipzig 1887, s. 8-9.

²² A. Wałkowski, *Wpływ skryptorium klasztoru cystersów w Pforcie na dokument lubiąski do końca XIII wieku*, „Nasza Przyszłość” 1994, t. 83, s. 203-247; tenże, *Wpływy lubiąskie na skryptorium dokumentowe klasztoru Cysterek w Trzebnicy*, w: *Księga Jadwiżyńska*, Wrocław 1995, s. 190-221; A. Wałkowski, *Biblioteka klasztorna jako miejsce pracy średniowiecznego uczonego. Rozważania na tle badań piśmiennictwa cystersów*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2005, t. 83, s. 105-138; tenże, *Dziedziczenie zwyczajów pisarskich w zakonach na przykładzie śląskiej gałęzi filiacyjnej cystersów z Pforty do końca XIII wieku*, w: *Formuła. Archetyp. Konwencja w źródle historycznym*, red. A. Gurak i K. Skupieński, Lublin [i in.] 2006, s. 99-113.

²³ Tenże, *Skryptoria cystersów filiacji...*; tenże, *Skryptorium klasztoru cystersów w Mogile do końca XIII wieku*, Łódź 2009.

²⁴ Tenże, *Z badań nad skryptoriami cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku (próba ich klasyfikacji pod kątem aktywności kancelaryjnej)*, „Res Historica” 1998, z. 3, s. 183-196.

Teraz zostaną omówione wybrane opracowania dotyczące książki rękopiśmiennej u cystersów. Niejako na pograniczu zainteresowań nad dokumentem i kodeksem stoją prace nad kopiarzami. Tu na czoło wysuwa się monografia Artura Brudera dotycząca najstarszego kopiarza klasztoru cystersów w Henrykowie²⁵. Warto też wspomnieć o opracowaniu najstarszego kopiarza lubiąskiego, a zarazem najstarszego zachowanego tego rodzaju zabytku w Polsce (połowa XIII wieku) dokonanego przez Andrzeja Wałkowskiego²⁶. W latach 90. ubiegłego wieku ukazała się praca obejmująca dokładne studia morfologiczne nad pismem i zdobnictwem oraz charakterystykę profili treściowych rękopisów lubiąskich pióra Konstantego Klemensa Jażdżewskiego²⁷. Biblioteką cysterską jako miejscem pracy średniowiecznego uczonego zajmował się wspomniany już Andrzej Wałkowski²⁸. Kodeksy średniowieczne zawarte w bibliotece wymagają segregacji i systematyzacji pod względem treści. Tu najlepszym sposobem jest wykorzystanie funkcji jakie spełniało średniowieczne piśmiennictwo. Edward Potkowski wyróżnił dwie takie podstawowe funkcje. Jego zdaniem u schyłku antyku, w czasach patrystyki wykształcił się model chrześcijańskiej piśmienności zwany piśmiennością sakralną. Dotyczyła ona głównie Biblii, tekstów religijnych związanych z Bożym Objawieniem, *officium divinum* oraz realizacji w życiu wskazań ewangelicznych²⁹. Obok niej w późniejszym okresie wykształciła się druga funkcja. Od XII i XIII wieku pojawiła się piśmienność pragmatyczna. Jej najbardziej wyrazistym przykładem są dokumenty i generalnie produkty piśmienne służące zabezpieczeniu materialnej egzystencji opactwa (ale nie tylko)³⁰. Na podstawie powyższych Andrzej Wałkowski podjął się próby podziału piśmiennictwa cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku w XIII wieku, na piśmiennictwo sakralne³¹ i pragmatyczne³². Zagadnieniem rozumienia pojęcia

²⁵ A. Bruder, *Najstarszy kopiarz klasztoru cystersów w Henrykowie*, Wrocław 1992.

²⁶ A. Wałkowski, *Najstarszy kopiarz lubiąski*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1985, nr 800, Historia 50, s. 163-221.

²⁷ K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura...*

²⁸ A. Wałkowski, *Biblioteka klasztorna...*, s. 105-138.

²⁹ E. Potkowski, *Książka w kręgu sacrum – przykład Irlandii we wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Humanistyczny” 1995, t. 50, s. 57.

³⁰ Tenże, *Pragmatyczna piśmienność w średniowiecznym Tyńcu*, w: *Benedyktyni tyńscy w średniowieczu*, red. K. Żurowska, Kraków 1995, s. 79, 82.

³¹ A. Wałkowski, *Piśmiennictwo sakralne skryptoriów klasztorów cysterskich w Lubiężu i Henrykowie do końca XIII wieku*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. A. M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 378-390.

„piśmiennictwo pragmatyczne” zajął się Edward Gigilewicz³³. Więcej pozycji dotyczących cysterskich kodeksów i bibliotek znajdzie czytelnik w publikacji zbiorowej pod redakcją Alicji Słyszewskiej, ks. Anastazego Nadolnego oraz Andrzeja Wałkowskiego wydanej w Pelplinie w 2010 roku³⁴.

Teraz zostaną przedstawione wybrane, najważniejsze opracowania dotyczące muzyki cystersów. Szeroką panoramę ich kultury muzycznej omówił Tadeusz Maciejewski³⁵. Bardziej szczegółowym problemem, bo nowo odnalezionym zabytkiem chorałowym z officjum o św. Stanisławie, zajęła się Jolanta Byczkowska-Sztaba³⁶. Wspomniany Tadeusz Maciejewski badał rękopisy muzyczne po kapeli cysterskiej w Mogile³⁷. Autor ten zajął się także cysterskimi kyriale z najstarszych rękopisów polskich, tj. z XIII i XIV wieku³⁸. Wymieniona już Jolanta Byczkowska-Sztaba poświęciła się studiom nad wersetami allelujacyjnymi i sekwencjami³⁹, lamentacjami Jeremiasza⁴⁰, czy repertuarem muzycznym kapeli cysterskiej w Pelplinie⁴¹ i w ogóle muzykaliami

³² Tenże, *Piśmiennictwo pragmatyczne skryptoriów cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2001, nr 2306, Historia 152, s. 87-91.

³³ E. Gigilewicz, *Pojęcie „piśmiennictwo pragmatyczne”. Rozważania leksykograficzne*, w: *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle powszechnym*, red. J. Gancewski, A. Wałkowski, Olsztyn 2006, s. 25-31.

³⁴ *Biblioteki i skrytoria cysterskie na Pomorzu. Pelplin 23-28 maja 2008*, red. A. Słyszewska, ks. A. Nadolny, A. Wałkowski, Pelplin 2010.

³⁵ T. Maciejewski, *Kultura muzyczna cystersów...*, s. 505-512.

³⁶ J. Byczkowska-Sztaba, *Nowo odnaleziony zabytek chorałowy z officjum o św. Stanisławie*, tamże, s. 513-527.

³⁷ T. Maciejewski, *Rękopisy muzyczne po kapeli cysterskiej w Mogile*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, s. 649-662.

³⁸ Tenże, *Kyriale cysterskie z najstarszych rękopisów polskich (XIII-XIV wiek)*, „Musica Medii Aevi” 1969, t. 3, s. 59-90.

³⁹ J. Byczkowska-Sztaba, *Werset allelujacyjny „O Maria Mater Christi” z sekwencją „Illibata Mente Sana” – nieznana wersja przekazu*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, s. 663-676.

⁴⁰ Tenże, *„Lamentacje Jeremiasza” – fragment „Officium Divinum Tedium Sacrum”. Próba rekonstrukcji śpiewów cysterskich na Wielki Tydzień zachowanych we fragmentach wyklejek z rękopisów Biblioteki PAN w Gdańsku*, w: *Cystersi w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. A. M. Wyrwa, ks. A. Kiełbasa, ks. J. Swastek, Poznań 2004, s. 1019-1029.

⁴¹ Tenże, *Repertuar muzyczny kapeli cysterskiej w Pelplinie w świetle nowo odnalezionych dokumentów*, w: *„Ingenio et humilitate”. Studia z dziejów zakonu*

w zbiorach cysterskich na Pomorzu⁴². *Regula św. Benedykta* wysoko ceniła rolę muzyki i śpiewu, jako najlepszego sposobu komunikowania się człowieka z Bogiem, co dotyczyło także cystersów. W tym układzie nie dziwi, że zachowało się sporo cysterskich rękopisów liturgiczno-muzycznych⁴³. Sama liturgia cysterska stanowi problem badawczy łączący się z kulturą muzyczną tego zakonu. Zagadnieniem tym zajmował się m. in. ks. Franciszek Wolnik⁴⁴.

Z dokumentami i kodeksami cystersów wiąże się kwestia miejsca ich powstania – skryptorium. Przyjrzyjmy się temu pojęciu. Nazwa „skryptorium” wywodzi się od łacińskiego słowa *scriptor*, czyli pisarz, lub *scriptorium* – sali do pisania⁴⁵. W tym układzie nie powinno dziwić, że potocznie „skryptorium” rozumie się jako pomieszczenie do pisania w klasztorze i ewentualnie w katedrze⁴⁶. Skryptorium można także rozumieć jako specjalny pulpit do pisania (nawet przenośny), albo rylec umożliwiający pisanie na woskowej tabliczce⁴⁷. Definicje eksponujące pomieszczenie, jego wyposażenie i narzędzia mogą pomijać sprawę najważniejszą – piszących ludzi – to oni tak naprawdę są czynnikiem sprawczym⁴⁸. Próbę uwzględnienia personelu w definicji skryptorium podejmowali: Aleksander Gieysztor (szczególnie wiązał to pojęcie z cystersami)⁴⁹,

cystersów i Kościoła na ziemiach polskich dedykowane Ojcu Opatowi dr. Eustachemu Kocikowi OCist, red. A. M. Wyrwa, Poznań [i in.] 2007, s. 425-438.

⁴² Tejże, *Muzykalia w zbiorach cysterskich na Pomorzu*, w: *Biblioteki i skryptoria cysterskie...*, s. 133-149.

⁴³ T. Maciejewski, *Kultura muzyczna cystersów...*, s. 505-506.

⁴⁴ F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002.

⁴⁵ *Słownik kultury chrześcijańskiej*, red. N. Lemaître, M.-T. Quinson, V. Sot, Warszawa 1997, s. 150; *Wielki słownik wyrazów obcych*, red. A. Latusek, Kraków 2008, s. 813.

⁴⁶ *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, red. E. Sobol, Warszawa 1995, s. 1020; W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2002, s. 450; *Encyklopedia Kościoła*, t. 2, oprac. F. L. Cross, E. A. Livingstone, Warszawa 2003, s. 786; *Chrześcijaństwo. Encyklopedia PWN. Święci. Zakony. Sanktuaria*, Warszawa 2007, s. 743; *Britannica. Edycja polska*, t. 39, Warszawa 2004, s. 358.

⁴⁷ J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 865; *Słownik wyrazów obcych*, Wrocław 2001, s. 740; *Wielki Słownik Wyrazów Obcych...*, s. 813.

⁴⁸ A. Wałkowski, *Skryptorium – co rozumiemy pod tym pojęciem, model organizacyjny i czynniki rozwojowe*, w: *Biblioteki i skryptoria cysterskie...*, s. 11-12.

⁴⁹ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 2009, s. 109.

Józef Szymański⁵⁰, Andrzej Markowski i Radosław Pawelec⁵¹. Najpełniejszą jak dotąd definicję, kładącą nacisk na kwestię personelu skryptorium, przedstawił Andrzej Wałkowski. Jego zdaniem termin ten oznacza grupę piszących zakonników. Oczywiście zdarzały się skryptoria obsługiwane przez jedną osobę; istnienie tego rodzaju pisarzy niekoniecznie było potwierdzone nazwami funkcji bądź stanowisk (np. notariusza, pisarza), wskazujących na pracę nad dokumentem lub kodeksem. Dowodem, że takie osoby działały są owoce ich pracy pisarskiej. Trzeba przy tym pamiętać, iż pracownicy skryptoriów mogli swoje obowiązki spełniać okresowo. Przerwy w działaniu skryptorium mogły trwać całe lata, ale należy uwzględnić i to, że taki obraz być może jest wynikiem zaginięcia części dzieł. Zakonnicy związani ze skryptorium działali w postaci dwóch osobnych zespołów. Jeden zajmował się dokumentami, przy czym bywało, że pojawiali się w nim mnisi odpowiedzialni tylko za redakcję dyplomów. Natomiast odrębny zespół stanowili pisarze ksiąg. Naturalnie podział taki nie oznaczał istnienia dwóch osobnych skryptoriów. Cechą jednoczącą była wspólnota graficzna duktu dokumentów i kodeksów. Jednolita szkoła pisarska stanowiła o istnieniu jednego skryptorium⁵². Poza tym podział zadań między pisarzy dyplomów i ksiąg był dość ścisły. Z reguły nie dochodziło do tego, żeby ci sami pisarze sporządzali jeden i drugi rodzaj manuskryptu⁵³. Przyczyny takiego podziału zadań były następujące. Zakonnik odpowiedzialny za dokumenty musiał znać nie tylko podstawy pracy notarialnej. Do jego obowiązków należała wiedza dotycząca spraw gospodarczych i administracyjnych klasztoru, które opisywał w dokumentach. Niekiedy wymagało to nawet podróży, jeśli w terenie przeprowadzano jakąś transakcję majątkową dotyczącą opactwa. Taki zakonnik nie miał czasu na siedzenie w klasztorze przy żmudnej pracy kopisty. Natomiast kaligraficzne przepisywanie i zdobienie kodeksów wymagało często predyspozycji artystycznych. Ludzi tak uzdolnionych było mało i starano się wydajnie ich wykorzystać. Odsuwano więc takie osoby od innych obowiązków pisarskich,

⁵⁰ J. Szymański, *Pismo łacińskie i jego rola w kulturze*, Wrocław [i in.] 1975, s. 126-128.

⁵¹ A. Markowski, B. Pawelec, *Słownik wyrazów obcych i trudnych*, Kalisz 2007, s. 708.

⁵² A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 406-407.

⁵³ Tenże, *Skryptorium – co rozumiemy...*, s. 19.

powierzać im tylko pracę przy kopiowaniu ksiąg. Tego rodzaju podział zadań zapewniał wysoki poziom wykonania dzieł powstałych w skryptoriach⁵⁴.

Do końca XIII wieku w lubińskim skryptorium sporządzono 10 zachowanych rękopisów muzycznych z nutacją diastematyczną⁵⁵. Dwa antyfonarze⁵⁶ i dwa graduale⁵⁷ pochodzą z pierwszej połowy XIII stulecia i zostały spisane przez lubińskiego kopistę **Jakuba**, wymienionego w *Nekrologu lubińskim*⁵⁸. Wspomniane dwa graduale stworzył on tylko fragmentarycznie⁵⁹. Trzeba przy tym dodać, że sporządził także cztery dokumenty z lat 1212–1222 i z tego też okresu pochodzą spisane przez niego cztery księgi⁶⁰. Ponadto był korektorem fragmentu jednego kodeksu *Liber usuum Cisterciensium*⁶¹. Dalej prezentuję cztery fotografie zawierające przykłady pisma **Jakuba** kopisty klasztoru cystersów w Lubińsku⁶².

⁵⁴ Tamże, s. 17; por. także R. Żerelik, *Urzednicy skryptoriów klasztornych...*, s. 559.

⁵⁵ BUWr., OR, sygn. I F 399, I F 403, I F 414, I F 415, I F 418 (tylko fragment fol. 70^{r-v}), I Q 178, I F 402, I F 411, I F 412, I F 401; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 258.

⁵⁶ BUWr., OR, sygn. I F 399, I F 403.

⁵⁷ BUWr., OR, sygn. I F 415 (fol. 16^r – 23^v, 201^r oraz rubrowanie całości), I F 418 (tylko fragment fol. 70^{r-v}).

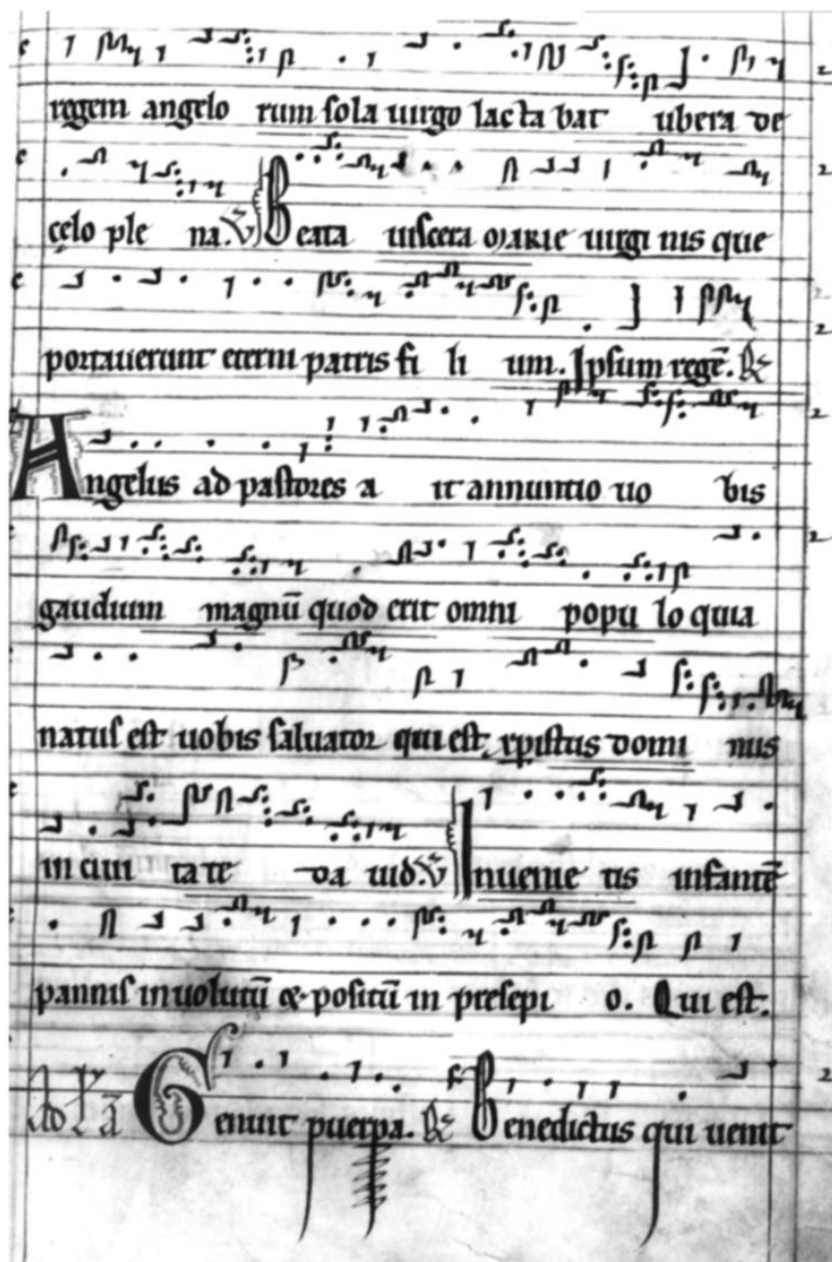
⁵⁸ A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 83, 227-228 oraz 230 (tab. 1, poz. 4); K. Jażdżewski, *Dzieła kaligraficzne mnicha Jakuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubińsku z pierwszej ćwierci XIII wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1976, t. 21, s. 20-22; tenże, *Biblia henrykowska I F 13 i Pasłierz trzebnicki I F 440. Dzieła kaligraficzne cystersa lubińskiego z lat 1238-1245*, tamże 1980, t. 25, s. 117; tenże, *Lubiąż. Losy i kultura...*, s. 181-182 oraz 191.

⁵⁹ BUWr., OR, sygn. I F 415 (fol. 16^r – 23^v, 201^r oraz rubrowanie całości), I F 418 (fol. 70^{r-v}); A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 227-228 (tam dalsza literatura) oraz 230 (tab. 1, poz. 4).

⁶⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, repozytura 91, sygn. 32 i 35; *Monumenta Poloniae Paleographica*, t. 2, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1910, tab. 64; Zakład Nauk Pomocniczych Historii, Instytut Historyczny, Uniwersytet Wrocławski, sygn. 4126/IV; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 227-228 (tam dalsza literatura), 230 (tab. 1, poz. 4).

⁶¹ BUWr., OR, sygn. I Q 176 (poprawka na razurze fol. 84^v); K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura...*, s. 181; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 227 (tam dalsza literatura).

⁶² Fot. 1 i 4 były publikowane wcześniej w aneksie do pracy – A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, fot. 1 i 2.

Fot. 1. BUWr., OR, sygn. I F 403. Dukt Jakuba

Źródło: materiały własne

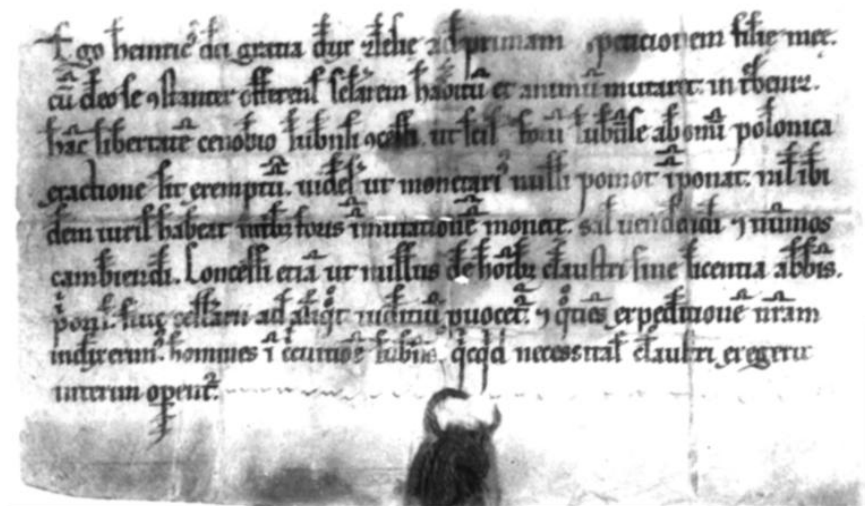

Fot. 2. BUWr., OR, sygn. I F 418, fol. 70r. Dukt Jakuba

Źródło: materiały własne

Fot. 3. BUWr., OR, sygn. I F 418, fol. 70^v. Dukt Jakuba
Źródło: materiały własne

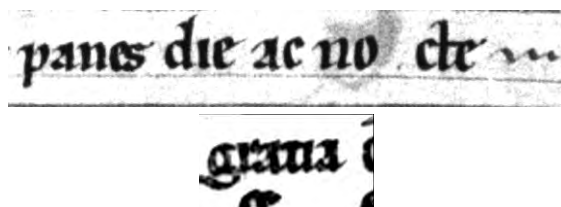
Fot. 4. AP we Wrocławiu, rep. 91, sygn. 35. Dukt Jakuba

Źródło: materiały własne

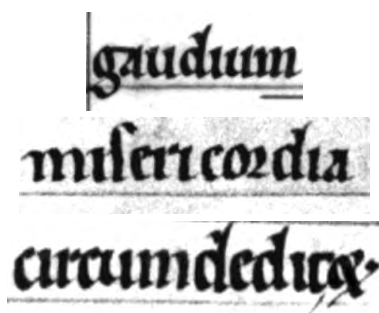
Jakie cechy pisma mogą świadczyć, że mamy do czynienia z tą samą ręką? Na czoło wysuwa się charakterystyczne, małe *a* włoskie posiadające na górze rozwidlony trzonek. Trzeba przy tym dodać, że ten trzonek został stworzony przez kopistę **Jakuba**, którego naśladował inny kopista klasztorny z pierwszej połowy XIII wieku, a ponadto nawiązywał do niego pisarz w XVII stuleciu, sporządzający *Nekrolog lubiński*⁶³. Przyjrzyjmy się jego budowie:

sola uirgo lacta bar
ad fontes aquarum

⁶³ Por. fot. 1-4 oraz K. K. Jażdżewski, *Dziela kaligraficzne Jakuba...*, s. 23 i 42; tenże, *Biblia henrykowska...*, s. 117-118; tenże, *Jeszcze o lubińskiej tradycji a rozwidlonego. Drugie uzupełnienie do artykułów o dwóch kopistach lubińskich cystersów w Lubiżu*, „Studia Źródłoznawcze” 1983, t. 28, s. 203; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 228; por. A. Gieysztor, *Zarys...*, s. 125.

Jak widzimy cechą charakterystyczną jest rozwidlony trzonek na górze przekształcający się „widelki”, których lewa część jest bardziej zakręcona do dołu. Litera *d* proste w kodeksach spisanych przez Jakuba posiada krótką i rozdwojoną na górze łaskę:

Dla identyfikacji ręki konkretnego kopisty może służyć minuskulne *g*, przy czym kształt jego ogonka stanowi indywidualną cechę danej ręki⁶⁴. Przyjrzyjmy się tej literze:

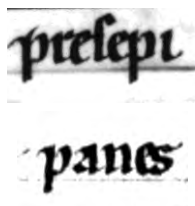

⁶⁴ Por. W. Semkowicz, *Paleografia...*, s. 322.

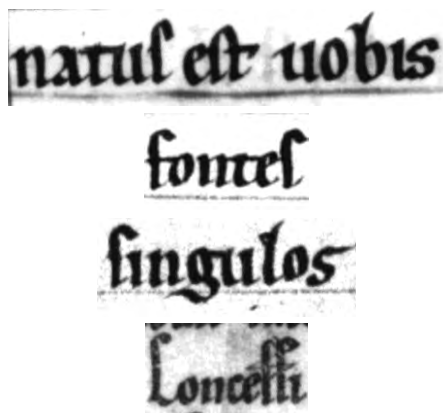
Minuskulne *g* posiada charakterystyczny ogon, który zakręca się na dole w lewo i tworzy „haczykową” pętlę. Pętlę tę zamyka skośna, cienka, włoskowata kreseczka. Ciekawą budowę reprezentuje minuskulna litera *p*:

Charakterystyczną cechą małego *p* jest rozwidlenie u góry trzonka, przy czym lewa część tegoż rozwidlenia jest bardziej rozbudowana i zakręcona do dołu. Trzeba także zauważyć, że jeśli na dole było więcej miejsca, dolna część trzonka jest przedłużona i wygięta lekko w lewo. Jednak jeśli tego miejsca nie było, to trzonek był krótszy, ale zachowywał na górze charakterystyczne „widełki”:

Małe, długie *s* także należy do indywidualnych cech ręki **Jakuba**:

Długie *s* ma z prawej strony na dole skośny, włoskowaty haczyk zakręcony do góry. W połowie wysokości tej litery widać też lekkie pogrubienie z lewej. Jeśli chodzi o ligatury, to widać charakterystyczne połączenie *ct*:

Zwraca uwagę haczyk na górze literki *t* zakręcający się w lewo i w dół, w kierunku *c*. W zasadzie trudno nawet mówić o typowej ligaturze, ponieważ faktycznie pod względem graficznym są to dwie osobne litery. Pismo **Jakuba** lubiąskiego kopisty możemy określić jako romańsko-gotyckie, przy czym jest ono przykładem duktu portyjskiego, o czym świadczą charakterystyczne wstęgi na długich łaskach liter *b*, *d*, *h*, *l* oraz prostego *s*⁶⁵.

Jeden z graduałów spisany częściowo przez wyżej wspomnianego kopistę został uzupełniony przez innego pisarza, którego umownie określono jako **A**⁶⁶. Jego pismo jest duktem romańsko-gotyckim, zaś datację ze względu na zanikające *e-caudata* można wskazać na okres po roku 1216, ponieważ wówczas zaczyna ona ustępować z pisma XIII wieku. Jako datę zamykającą okres aktywności ręki **A** warto proponować rok 1222, ponieważ wtedy zanika również aktywność współpracującego z nią kopisty **Jakuba**. Tym samym czas działania pisarza **A** można umieścić między 1216, a 1222 rokiem⁶⁷.

⁶⁵ Por. fot. 1-4 i A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 227 i 304 (dalsza literatura oraz odmienne poglądy).

⁶⁶ BUWr., OR, sygn. 415, fol. 1^r – 15^v, 24^r – 200^r;

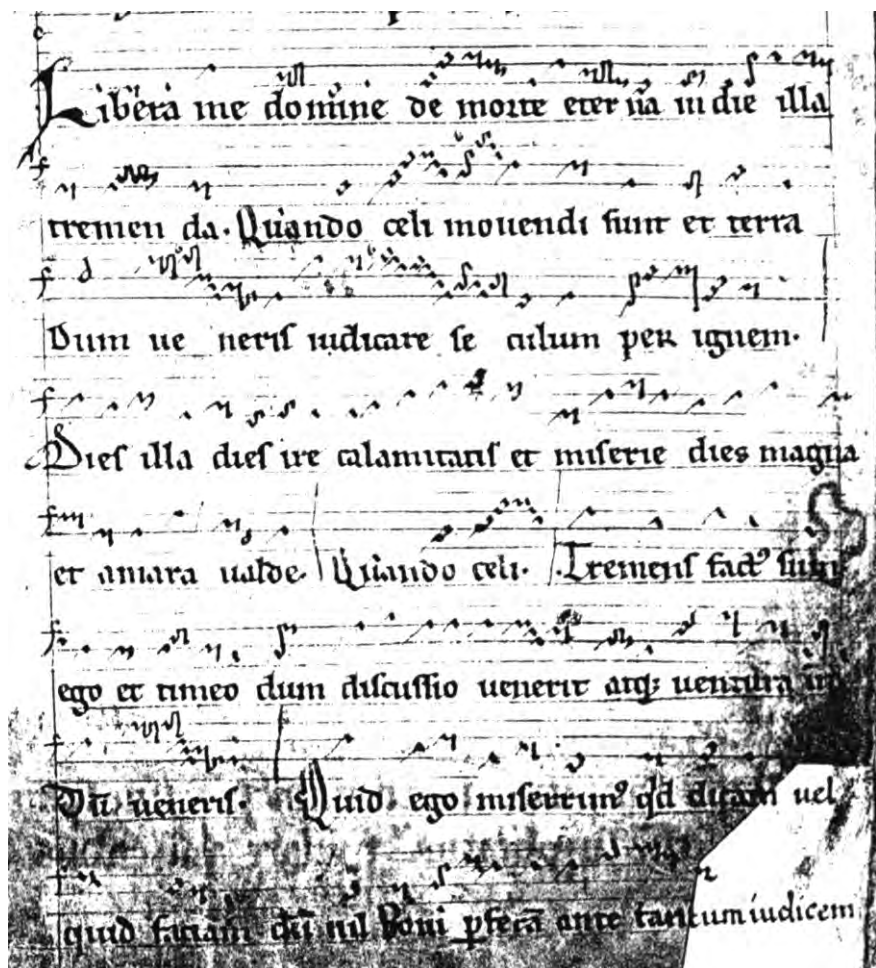
⁶⁷ Tamże; por. fot. 5; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 231-232 (rękę tę określono tutaj jako F) i 306 (dalsza literatura, jak również inne poglądy co do określenia kanonu pisma); K. K. Jażdżewski, *Litera „e-caudata” w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, „Studia Źródłoznawcze” 1978, t. 23, s. 39-52.

Fot. 5. BUWr., OR, sygn. I F 415. Dukt ręki A

Źródło: materiały własne

Następna ręka, **B** spisała tekst *Rytuału*, przy czym jego fragment (fol. 112^r–114^r) posiada nutację⁶⁸. Działalność tej ręki można datować w miarę dokładnie, na lata 1231–1234 w związku z pojawieniem się pewnych świąt i świętych. Datacja *ante quem* 1234 wynika z późniejszego wprowadzenia do cysterskiego rytu św. Elżbiety Turynگیjskiej, bo od 1235 r. Natomiast *post quem* wyznacza czas wprowadzenia święta Świętej Trójcy w 1230 r.⁶⁹

Fot. 6. BUWr., OR, sygn. I Q 178 (fragment fol. 114^r). Dukt ręki B

Źródło: materiały własne

⁶⁸ BUWr., OR, sygn. I Q 178.

⁶⁹ K. K. Jazdzewski, *Lubiąż. Losy i kultura...*, s. 186–187.

Ręka **B** ma charakter romańsko-gotycki, za czym przemawia między innymi zanikające *e-caudata* i jest to ostatni przykład stosowania tej litery w lubińskim skryptorium, co pozwala przyjąć rok 1234 jako końcową granicę jej istnienia oraz stanowi pomoc podczas datacji następnych rąk⁷⁰.

Ręka **C** spisała prawie cały *Graduał* duktem podobnym do pisma omówionego wyżej lubińskiego kopisty **Jakuba**, aczkolwiek mniej estetycznym⁷¹. K. K. Jażdżewski datuje tę rękę i czas powstania kodeksu na około 1240 rok, ale niestety nie uzasadnia tak dokładnej jak na pismo datacji⁷². Podejmując się określenia chronologii trzeba zauważyć, że ręka **C** w ogóle nie stosowała litery *e-caudata* co pozwala przyjąć jako *post quem* powstania kodeksu rok 1235 (*e-caudata* zanikło w 1234 r.). Natomiast *terminus ante quem* może wyznaczyć brak stosowania zasady Wilhelma Meyera przez rękę **C**. Ponieważ pierwszy w pełni gotycki z zastosowaniem wyżej wymienionej zasady kodeks powstał w 1253 r. (najstarszy kopiarz lubiński), to rok ten przyjęto jako *terminus ante quem*. Tym samym czas działania ręki **C**, którą można określić jako romańsko-gotycką przypada na lata 1235-1253⁷³.

Ręka **D** sporządziła *Antyfonarz*, który należał do biblioteki klasztoru cystersów w Kamieńcu Żąbkowickim, ale podobieństwo duktu do ręki **C** pozwala zaliczyć go do produktów lubińskich⁷⁴. Rękę **D**, podobnie jak **C** z racji braku *e-caudata* oraz zasady Wilhelma Meyera można datować na lata 1235-1253, zaś jej dukt ma charakter romańsko-gotycki⁷⁵.

⁷⁰ BUWr., OR, sygn. I Q 178; fot. 6; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 232 (rękę tę określono jako G) i 306 (dalsza literatura); w sprawie *e-caudata* – K. K. Jażdżewski, *Litera „e-caudata”...*, s. 50-51.

⁷¹ BUWr., OR, sygn. I F 414, fol. 1^r – 121^r; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 236; K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura ...*, s. 187; por. fot. 1-4 z fot. 7.

⁷² K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura ...*, s. 187.

⁷³ A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 236-237 (tutaj rękę określono jako P), 308 (dalsza literatura na ten temat); o datacji najstarszego kopiarza lubińskiego – tenże, *Najstarszy kopiarz lubiński*, s. 178-180, 213-214.

⁷⁴ BUWr., OR, sygn. I F 402, fol. 1^r – 235^v; K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura...*, s. 196; por. fot. 7 z fot. 8.

⁷⁵ BUWr., OR, sygn. I F 402, fol. 1^r – 235^v; fot. 8; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 239 (rękę tę określono jako X) i 310 (dalsza literatura).

creatur nostri miserere nobis domine miserere nobis.

Vocem leuavi oculos meos qui habitas in celis, benedixisti.

Protector noster. As pice deus et respice super seruos tuos. Domine deus uirtutum.

Graui di preces seruorum tuorum.

Offeram. Euabo oculos meos et considerabo mirabilia tua. Domine ut doceas me iusti etiam tu.

am. da michi intellectum ut discam. Voca me a. Vocem meam ad dominum clamaui et exaudivit me de monte sancto suo.

Non timebo milia populi cum dantis me.

Domine refugium factus es nobis a generatione et progenie a seculo.

Fot. 7. BUWr, OR, sygn. I F 414. Dukt ręki C

Źródło: materiały własne

Fot. 8. BUWr., OR, sygn. I F 402. Dukt ręki D

Źródło: materiały własne

Ręka E spisała gradual z Kamieńca Ząbkowickiego⁷⁶. Zdaniem K. K. Jażdżewskiego pismo tej ręki, to *gothica primitiva* przy czym Badacz ten datuje ów rękopis na ok. 1270 rok, ale datacji tej nie uzasadnia⁷⁷. Faktycznie jest to uformowane pismo gotyckie z drugiej połowy XIII wieku z występującym zjawiskiem monumentalizacji i ostrzejszego łamania liter niż to miało miejsce w przypadku wcześniejszych rąk⁷⁸.

Fot. 9. BUWr., OR, I F 411. Dukt ręki E

Źródło: materiały własne

Następny gradual z Kamieńca Ząbkowickiego został spisany przez dwie ręce, przy czym dukt pierwszej F K. K. Jażdżewski określił jako pismo romańsko-gotyckie z ok. 1265 r., zaś drugiej G jako uformowany gotyk z ok. 1300 r., ale nie uzasadnił aż tak dokładnej datacji⁷⁹. Tymczasem obie ręce pochodzą z podobnego okresu, tj. ze schyłku XIII stulecia i obie prezentują uformowany gotyk⁸⁰.

⁷⁶ BUWr., OR, sygn. I F 411.

⁷⁷ K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura ...*, s. 196-197.

⁷⁸ Por. BUWr., OR, sygn. I F 411 i fot. 9 z A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji ...*, s. 251 (tutaj rękę tę określono jako E/1) i 316 (gdzie dalsza literatura).

⁷⁹ BUWr., OR, sygn. I F 412 (F – fol. 3^r – 70^r, G – fol. 70^r – 134^r); K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura ...*, s. 197.

⁸⁰ Por. BUWr., OR, sygn. I F 412 (F – fol. 3^r – 70^r, G – fol. 70^r – 134^r) i fot. 10 (ręka F) – 11 (ręka G) z A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji ...*, s. 251-252 (tutaj ręce te określono jako F/1 i G/1) i 316 (gdzie dalsza literatura).

scriptum diuinitatis tue **E**t laudabilis. **B**enedictus es qui am
 bular super pamas uentoy **E**t laudabilis. **B**enedictus es qui
 scos sup cherubym intus abissos **E**t laudabilis. **B**enedicant
 te omnes angeli et sancti tui **L**audabilem et gloriosum in secula
Benedicant te celi terra mare et omnia que in eis sunt **L**audaby
 len et glorio sum in seculay. **G**loria patri et filio et spiritui sancto.
Laudabili et glorioso in seculay. **S**icut erat in principio et nunc
 et semper et in secula seculoy amen **E**t laus et honor potestas et
 imperium. **B**enedictus es. **Q**ui regis israel...
 qui deducis... uelut dicit ioseph... in seos super
 cherubym... appare coram estaym... beniamin et ma

Fot. 10. BUWr., OR, sygn. I F 412. Dukt ręki F

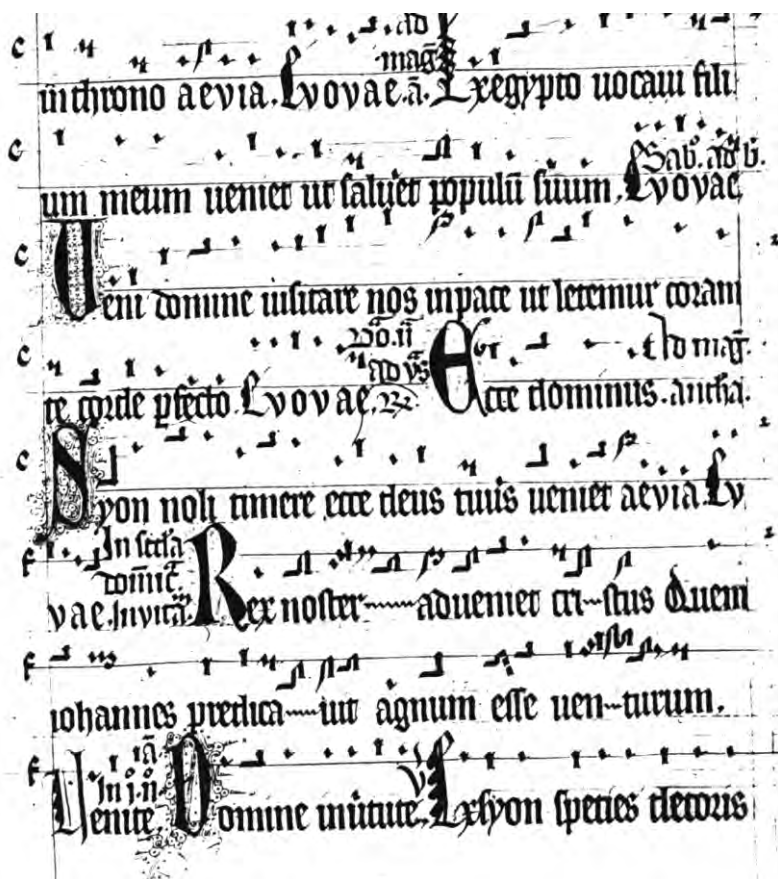
Źródło: materiały własne

sandorum tuorum qui effusus est. **D**eus ueniet gus
 in hereditate tuam polluetem. sanc-tu. posu. rit in po
 moy custodia. evovae. **G**loriosus... deus in san...
 ctis... mirabi... lis in... maesta... te... fa
 tiens prodigia... **A**gna tua do...
 mine glorificata... est in uirtu...
 dextera manus tu... confre...
 git mini... cum... **A**lludia...
 anchi tu... do... mine ve...
 neducit te glori... am... reg... ni tu... di... cent...
 Trac... semmam...
 tus... si fuerit...
 u... agathe... mis off... **A**ga... mini in do mino... et exul

Fot. 11. BUWr., OR, sygn. I F 412. Dukt ręki G

Źródło: materiały własne

Ręka H sporządziła antyfonarz z Lubiąża⁸¹. K. K. Jażdżewski datuje pismo tej ręki na ok. 1295 rok, lecz nie uzasadnia takiej dokładności⁸². Jednak można przyjąć taką datację, ponieważ pismo to stanowi uformowany gotyk pochodzący ze schyłku XIII wieku, zwłaszcza, że przemawiają za tym charakterystyczne „ząbki” z lewej strony wysokich liter, którą to cechę widać w piśmie dokumentów lubińskich od 1285 r.⁸³

Fot. 12. BUWr., OR, sygn. 401. Dukt ręki H

Źródło: materiały własne

⁸¹ BUWr., OR, sygn. I F 401.

⁸² K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura...*, s. 188.

⁸³ Por. BUWr., OR, sygn. I F 401 oraz fot. 12 z A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji...*, s. 252 (tutaj rękę określono jako H/1) i 316 (dalsza literatura i podstawa źródłowa).

Do końca XIII wieku w rękopisach muzycznych lubiąskiego skryptorium, zawierających nutację diastematyczną spotykamy 9 rąk, w tym jedną możliwą do identyfikacji – kopisty **Jakuba**. Pozostałe ręce oznaczone literami od **A** do **H** prezentują anonimowych pisarzy. Kopista **Jakub** oraz ręce **A** i **B** posługiwały się pismem romańsko-gotyckim i działały do r. 1234. Natomiast ręce **C** oraz **D** były aktywne w latach 1235-1253 i także posługiwały się duktem romańsko-gotyckim. Ręce **E**, **F**, **G** oraz **H** używały już w pełni uformowanego pisma gotyckiego, przy czym aktywność pierwszej z nich przypada na drugą połowę XIII wieku, a pozostałych na jego schyłek. Kończąc Autor chciałby podziękować Pani Mgr Jolancie Byczkowskiej-Sztaba za szereg cennych wskazówek podczas pisania niniejszego artykułu.

Andrzej Wałkowski

**MUSIC MANUSCRIPTS OF LUBIĄŻ FROM THE 13TH CENTURY
AGAINST THE BACKGROUND OF STUDIES ON CISTERCIAN SCRIPTS
DIASTEMATIC NOTATION**

The present paper concerns the manuscripts that have diastematic notation. Manuscripts with this notation prevail over codices with cheironomic notation, which probably stems from its popularity in the 13th century, and from adopted by the Cistercians music solutions used in the Metz Cathedral. I will discuss selected music manuscripts of Lubiąż from the 13th century in terms of paleographical analysis, by identifying hands, determining the canon of writings and datation. Simultaneously, I evade the musicological and artistic analysis of tunes contained in the analyzed codices. I am not an expert in the field of music. Hence, there is such a limitation of purposes of my study. By the end of the 13th century, in the scriptorium of Lubiąż there had been ten preserved music manuscripts with diastematic notation. Two antiphonary and two graduals come from the first half of the 13th century, and had been written by copyist James of Lubiąż, mentioned in the Obituary of Lubiąż. He created only in fragments these two graduals.

It should be noted that he also prepared four documents from the years 1212-1222. His four written codices also come from this time. In addition, he was the proofreader of a fragment of a book *Liber Usuum Cisterciensium*. Except for him, we meet eight hands, marked with the letters from A to H of anonymous writers. Copyist James and hands A and B were using romance-gothic writing and they worked until 1234.

In addition, arms C and D were active in the years 1235-1253 and they were using romance-gothic vista. Hands E, F and H were using fully formed gothic writing. The activity of the first of them occurred in the second half of the 13th century, and the activity of the rest appeared at the end of this century.